

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Όλγα Παλαγγιά
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

 Λούκιος Βιβούλλιος Ίππαρχος Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης, γνωστός ως Ηρώδης Αττικός, ήταν ένας από τους επιφανέστερους Έλληνες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στην εποχή μας είναι γνωστός για τα σπουδαία δημόσια έργα που χρηματοδότησε στην Αθήνα, την Πελοπόννησο και αλλού. Για τους συγχρόνους του υπήρξε επίσης διανοούμενος και συγγραφέας, δεινός ρήτωρ και δάσκαλος των μελλοντικών αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βήρου. Ήταν διαβόητος για τον παθιασμένο και εριστικό του χαρακτήρα και για την κακοδαιμονία του, καθώς όλη σχεδόν η οικογένειά του αλλά και οι αγαπημένοι του μαθητές πέθαναν πριν από αυτόν. Η πνευματική του δραστηριότητα εντάσσεται στη δεύτερη σοφιστική, η οποία είχε κύριο σκοπό την συγγραφή και εκφώνηση λόγων που επαινούσαν το ένδοξο παρελθόν της κλασικής Ελλάδας. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Ηρώδη προς έναν αντίπαλό του που τον λοιδορούσε, «Δεν με πειράζει να με βρίζεις, αλλά φρόντισε να μιλάς καλά ελληνικά». Τα γραπτά του Ηρώδη δυστυχώς χάθηκαν εκτός από τα επιγράμματα που συνέθεσε μετά τον θάνατο των παιδιών και της γυναίκας του.

Τα σωζόμενα αθηναϊκά γλυπτά, παραγγελίες του Ηρώδη, τα οποία αποτελούν και το αντικείμενο αυτής της παρουσίασης, είναι έργα των πιο εκλεκτών καλλιτεχνών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Είναι όλα δουλεμένα είτε σε πεντελίσιο είτε σε θασιακό μάρμαρο από Αθηναίους γλύπτες. Είναι τα περισσότερα από δημόσια μνημεία, αλλά ήταν στημένα στις βίλλες και τα κτήματα του Ηρώδη καθώς και στα ιδιωτικά του ταφικά μνημεία. Αποδεικνύουν ότι τα αττικά εργαστήρια δεν είχαν τίποτα να ζηλέψουν από τα αντίστοιχα της Ρώμης, αποτελούσαν μάλιστα πρωτοπορία. Δυστυχώς οι περισσότεροι γλύπτες του Ηρώδη παραμένουν ανώνυμοι, με εξαίρεση τους Αθηναίους Κρίτωνο και Νικόλαο που υπογράφουν μια καρνάτιδα από τη βίλλα του Ηρώδη στη Ρώμη. Πρόβλημα για μας αποτελεί το γεγονός ότι τα γλυπτά είναι διάσπαρτα σε μουσεία της Αθήνας, της Αττικής αλλά και της Ευρώπης. Μερικά είναι αδημοσίευτα, επομένως

δεν έχουμε συνολική επισκόπηση του υλικού. Τα σωζόμενα έργα είναι μικρό ποσοστό του συνόλου καθώς πολλά άλλα τεκμηριώνονται μόνο από αγαλματικές βάσεις, όπως οικογενειακά πορτρέτα στημένα στην Ελευσίνα και τον Πειραιά.

Κύριες πηγές για τη ζωή του Ηρώδη του Αττικού είναι ο βίος του από τον Φλάβιο Φιλόστρατο, που γράφτηκε τον 3ο αι. μ.Χ., καθώς και οι πολυπληθείς επιγραφές που μας άφησε ο ίδιος ο Ηρώδης.

Ο Ηρώδης γεννήθηκε στο Μαραθώνα γύρω στο 103 μ.Χ. και πέθανε το 179 μ.Χ. Ανήκε σε επιφανή αθηναϊκή οικογένεια. Το γενεαλογικό του δέντρο φτάνει ως τον 2ο αι. π.Χ. Ο ίδιος έλεγε ότι ήταν απόγονος του Μιλτιάδη και του Κίμωνα, ονόμασε μάλιστα μια από τις κόρες του Ελπινίκη από το όνομα της αδελφής του Κίμωνα. Ο πατέρας του Ηρώδη, Αττικός βρήκε το περιβόητο πιθάρι με τα νομίσματα στον κήπο του και έγινε πλούσιος. Στην πραγματικότητα τα νομίσματα αυτά τα είχε θάψει ο παππούς του Ηρώδη, Ίππαρχος για να τα σώσει από τον αυτοκράτορα Δομτιανό, ο οποίος καταδίκασε τον Ίππαρχο για τυραννία το 92 μ.Χ. και δήμευσε την ακίνητη περιουσία του. Ο Ίππαρχος πιθανότατα εκτελέστηκε και η οικογένειά του κατέφυγε στη Σπάρτη, γνωστό καταφύγιο κατατρεγμένων, καθώς εκεί είχε καταφύγει παλαιότερα και η Λιβία, σύζυγος του αυτοκράτορα Αυγούστου.

Ο Αττικός μεγάλωσε στη Σπάρτη και απέκτησε δεσμούς με την πόλη. Παντρεύτηκε την ανεψιά του Βιβουλλία Αλκία, κόρη της αδελφής του Αθηναΐδος, η οποία είχε παντρευτεί τον Κορίνθιο Βιβούλλιο Ρούφο. Αργότερα, η κόρη του Αττικού Τισαμενίς, αδελφή του Ηρώδη, παντρεύτηκε τον Σπαρτιάτη Τιβέριο Κλαύδιο Αριστοκράτη. Έτσι ο Ηρώδης κληρονόμησε δεσμούς με τη Σπάρτη και την Κόρινθο. Όταν η αδελφή του πέθανε γύρω στο 150, ο Ηρώδης έστησε στη Σπάρτη το άγαλμά της μαζί με αγάλματα του συζύγου της και του γιου της, το σύνταγμα όμως αυτό χάθηκε. Ο πατέρας του Ηρώδη, Αττικός τιμήθηκε με διάφορα αξιώματα στην Σπάρτη, όπως πατρωνόμος και κυθηροδίκης. Οι Αθηναίοι δεν τον τίμησαν με αξιώματα, αναρ-

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

ριχήθηκε όμως ο Αττικός στην ιεραρχία των δημοσίων αξιωμάτων της Ρώμης. Υπηρέτησε την αυτοκρατορία σαν κυβερνήτης της Ιουδαίας. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα υπήρξε αρχιερέας των σεβαστών, δηλαδή ιερέας της αυτοκρατορικής λατρείας. Το αξίωμα αυτό ήταν κληρονομικό. Παραδόξως όμως δεν το κληρονόμησε αμέσως ο Ηρώδης, αλλά έπρεπε να περιμένει ως το 160 μ.Χ., λόγω της δυσμένειας των Αθηναίων προς το πρόσωπό του.

Ο Αττικός ευεργέτησε την Αθήνα χρηματοδοτώντας θυσίες και γιορτές. Τιμήθηκε με ανδριάντες και επώνυμα έδρανα για αυτόν και τη σύζυγό του Αλκία στο θέατρο του Διονύσου. Ο Αττικός πέθανε το 138 μ.Χ., την ίδια χρονιά με τον Αδριανό. Στην διαθήκη του κληροδότησε σε όλους του Αθηναίους πολίτες από μια μνα ετησίως. Θα δούμε παρακάτω πώς εκτελέστηκε αυτή η διαθήκη από τον Ηρώδη.

Ο Ηρώδης μεγάλωσε στην Αθήνα. Χάρη στα πλούτη και τη δύναμη της οικογένειάς του, κατέλαβε σπουδαία αξιώματα σε νεαρή ηλικία, όπως αγορανόμος το 125 και επώνυμος άρχων το 126, σε ηλικία 25 ετών. Επί του αυτοκράτορα Αδριανού απέκτησε διάφορα αξιώματα στην Ρώμη, όπου ονομάστηκε πραιτώρ το 133. Το 134 ο Αδριανός τον έστειλε στην Μικρά Ασία με το αξίωμα του ελεγκτή. Διοικητής της επαρχίας ήταν ο μετέπειτα αυτοκράτορ Αντωνίνος ο Ευσεβής, με τον οποίο ο Ηρώδης ήρθε σε σύγκρουση. Η θητεία του στη Μικρά Ασία ήταν σύντομη, κληροδότησε όμως ένα υδραγωγείο στην Αλεξάνδρεια Τρωάδα, το οποίο χρηματοδοτήθηκε μερικώς από τον πατέρα του Ηρώδη. Όταν επέστρεψε στην Αθήνα, ο Ηρώδης ίδρυσε σχολή ρητορικής. Η λαμπρή του σταδιοδρομία ως ευεργέτη της πόλης αρχίζει μετά το θάνατο του πατέρα του. Η πατρική περιουσία ήταν τεράστια, στη διαθήκη του Αττικού όμως κληροδοτήθηκε μια μνα κατ' έτος σε κάθε Αθηναίο πολίτη. Ο Ηρώδης ουσιαστικά ακύρωσε τη δωρεά αποδεικνύοντας ότι οι Αθηναίοι χρωστούσαν λεφτά στην οικογένειά του, καθώς οι πρόγονοί του ήταν τραπεζίτες. Έτσι στέρησε τους Αθηναίους από τα μετρητά του πατέρα του, τους αποζημίωσε όμως με τις αγαθοεργίες του και κυρίως

με τα μνημεία με τα οποία στόλισε την πόλη. Αλλά οι Αθηναίοι δεν τον συγχώρησαν και συνήθιζαν να λένε ότι το Παναθηναϊκό στάδιο, που έχτισε ο Ηρώδης, ονομάστηκε έτσι γιατί το χρηματοδότησαν όλοι οι Αθηναίοι από την κληρονομιά που δεν έλαβαν. Για να τον τιμωρήσουν του στέρησαν το αξίωμα του αρχιερέα των σεβαστών, που κανονικά θα έπρεπε να κληρονομήσει από τον πατέρα του. Το αξίωμα πέρασε στον Κλαύδιο Λυσιάδη, αδελφό του μεγαλύτερου εχθρού του Ηρώδη, Δημόστρατου.

Το 140 ο Ηρώδης ορίστηκε αγωνοθέτης των Παναθηναίων. Καθήκον του ήταν η οργάνωση αλλά και χρηματοδότηση της γιορτής και των αγώνων που θα γίνονταν το 144. Μόλις ανέλαβε το αξίωμα, υποσχέθηκε στους Αθηναίους ότι θα χτίσει μαρμάρινο στάδιο που θα ήταν έτοιμο σε τέσσερα χρόνια, όπως και έγινε. Ο Πανσανίας μας λέει ότι χρησιμοποίησε μάρμαρο από το δικό του λατομείο στην Πεντέλη και μάλιστα με την κατασκευή του σταδίου το μάρμαρο του λατομείου εξαντλήθηκε. Ο Φιλόστρατος μας πληροφορεί ότι κατασκεύασε και ένα ειδικό παναθηναϊκό πλοίο με 1.000 κουπιά αλλά και ρόδες. Δεν το έσερναν υποζύγια, αλλά εκινείτο μόνο του χάρη σε ένα μηχανισμό, διαγράφοντας μια προκαθορισμένη πορεία από τον Κεραμεικό μέχρι το στάδιο. Ο πέπλος της Αθηνάς που χρησίμευε σαν πανί του πλοίου, ήταν ιδιαίτερα πολυτελής και άφησε εποχή.

Το Παναθηναϊκό στάδιο ήταν το πρώτο δημόσιο έργο που προσέφερε ο Ηρώδης στους Αθηναίους. Μαζί με το στάδιο κατασκεύασε και γέφυρα πάνω από τον Ιλισσό, που μας είναι σήμερα γνωστή από σχέδιο των Stuart και Revett. Στις πλαγιές του Αρδηττού εκατέρωθεν του σταδίου κατασκεύασε ναό της Τύχης και χώρο αποθήκευσης του πλοίου των Παναθηναίων. Από το στάδιο του Ηρώδη σώζονται μόνο λίγα γλυπτά. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο φυλάσσεται μια αμφιπρόσωπη ερμαϊκή στήλη από πεντελίσιο μάρμαρο. Απεικονίζει στη μία όψη κεφάλι αρχαϊστικού Ερμή, που αποτελεί παραλλαγή του Ερμή προφυλαίου του Αλκαμένη που ήταν στημένος στην Ακρόπολη. Το

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

κεφάλι της άλλης όψης αντιγράφει έναν τύπο Απόλλωνα του 4ου αι. π.Χ. Από την προεδρία του σταδίου προέρχεται ένας μαρμαρίνος θρόνος με ανάγλυφη παράσταση στην δεξιά όψη (εικ. 1). Απεικονίζεται μια τράπεζα με τρία στεφάνια από φύλλα ελιάς και ένας παναθηναϊκός αμφορέας, από όπου προβάλλει ένα κλαδί ελιάς. Πρόκειται για έπαθλα των παναθηναϊκών αγώνων. Στην άκρη αριστερά ξεπροβάλλει ένα δέντρο ελιάς. Τον θρόνο στηρίζουν οι γλαύκες της Αθηνάς. Ο θρόνος αυτός έχει περιπετειώδη ιστορία. Το 1801 δωρίστηκε από τον επίσκοπο της τουρκοκρατούμενης Αθήνας στον William Hamilton Nisbet, πεθερό του Elgin, ο οποίος τον μετέφερε στο σπίτι του στη Σκωτία. Ακριβώς 200 χρόνια αργότερα, το 2001, ο θρόνος αγοράστηκε από το Βρετανικό Μουσείο και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο διεθνές συνέδριο των Παναθηναίων, που διοργανώθηκε στην Αθήνα από την Εφορεία Ακροπόλεως και το Πανεπιστήμιο Αθηνών με την ευκαιρία των Ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας, το 2004.

Εικ. 1. Θρόνος από το Παναθηναϊκό στάδιο. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Φωτ. H.R. Goette

Με το Παναθηναϊκό στάδιο του Ηρώδη πιθανόν να συνδέεται και η γνωστή ζωφόρος του εορτολογίου, η οποία είναι εντοιχισμένη στη Μικρή Μητρόπολη στην Πλατεία Μητροπόλεως. Η μορφή και η τυπολογία της ζωφόρου μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι προέρχεται από θριαμβική αψίδα. Η ύπαρξη τέτοιας αψίδας στο Παναθηναϊκό στάδιο δεν είναι μαρτυρημένη, αλλά πιθανολογείται κατά παραβολή με την θριαμβική αψίδα που κοσμούσε το στάδιο των Δελφών, έργο επίσης του Ηρώδη. Το τμήμα της ζωφόρου με το πλοίο των Παναθηναίων έχει παραμορφωθεί από την προσθήκη χριστιανικού σταυρού (εικ. 2). Είναι πολύ εμφανείς οι ρόδες του

πλοίου και πιθανόν να απεικονίζεται εδώ το πλοίο του Ηρώδη.

Τέλος, ο Φιλόστρατος μας πληροφορεί ότι ο Ηρώδης θάφτηκε στο στάδιο, παρόλο που είχε δώσει εντολή να ταφεί στο κτήμα του στον Μαραθώνα. Μας παραδίδει και την επιτύμβια επιγραφή, η οποία δεν σώθηκε: «Αττικού Ἡρώδης Μαραθώνιος οὐ τάδε πάντα κείται τῷδε τάφῳ, πάντοθεν εὐδόκιμος». Στην πλαγιά του Αρδητιού βρέθηκε ένας βωμός με την επιγραφή ΕΡΩΙ ΤΩΙ ΜΑΡΑΘΩΝΙΩΙ, με γράμματα που μιμούνται το προ-ευκλείδειο αττικό αλφάβητο του 5ου αι. π.Χ. Το όνομα Ηρώδης έχει αποξεσθεί, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για τον Ηρώδη Αττικό. Μια στριγλωτή σαρκοφάγος με μορφή κλίνης του τελευταίου τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε εκεί κοντά, έχει αποδοθεί στον Ηρώδη και σήμερα εκτίθεται στο στάδιο δίπλα στην επιγραφή. Η σαρκοφάγος όμως αυτή παρουσιάζει προβλήματα. Το κάλυμά της και η μία πλευρά είναι ημιτελή. Πιθανόν το κάλυμμα αυτό να μην είναι το αρχικό, γιατί τέτοιες σαρκοφάγοι συνήθως καλύπτονταν με μια ανακεκλιμένη μορφή. Επί πλέον, περιείχε μια ταφή του 3ου αι. μ.Χ. καθώς μαζί με τον σκελετό βρέθηκε νόμισμα του αυτοκράτορα Δέκιου του 249-251 μ.Χ. Αυτό πάντως δεν αποκλείει την απόδοση στον Ηρώδη, καθώς είναι δυνατόν η σαρκοφάγος να ξαναχρησιμοποιήθηκε.

Κατά τη διάρκεια της κατασκευής του σταδίου ο Ηρώδης ξαναγύρισε στη Ρώμη, όπου διορίστηκε δάσκαλος της ρητορικής των μετέπειτα αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βήρου. Με τον τελευταίο ο Ηρώδης συνδέθηκε με στενή φιλία. Τη θέση του αυτοκρατο-

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

ρικού δασκάλου κατείχε από το 141 ως το 146. Το 143 διετέλεσε ύπατος της Ρώμης. Το 141 ή το 142 ο Ηρώδης παντρεύτηκε την Ρήγιλλα, συγγενή της αυτοκράτειρας Φαυστίνας, συζύγου του Αντωνίνου του Ευσεβούς. Η Ρήγιλλα ήταν τουλάχιστον 20 χρόνια νεότερη του Ηρώδη. Είχε μεγάλη προσωπική περιουσία, η οποία περιελάμβανε μια βίλλα και μεγάλο κτήμα στην Αππία Οδό. Μετά το θάνατο της Ρήγιλλας, ο Ηρώδης ονόμασε τη βίλλα αυτή Τριόπιον. Στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. μέρος του κτήματος της Ρήγιλλας περιήλθε στην κατοχή του αυτοκράτορα Μαξεντίου, ο οποίος έχτισε εκεί το ανάκτορό του μαζί με ιππόδρομο.

Το 146 ο Ηρώδης εγκαταστάθηκε οριστικά στην Ελλάδα. Από τη συμβίωσή του με τη Ρήγιλλα στο κτήμα του στον Μαραθώνα σώζεται μια τοξωτή πύλη, η οποία χώριζε την ιδιοκτησία του Ηρώδη από εκείνη της Ρήγιλλας. Σε ένα ναίσκο κοντά στην πύλη ήταν στημένα καθιστά αγάλματα της Ρήγιλλας και του Ηρώδη. Πάνω στο τόξο της πύλης σώζεται η επιγραφή ΟΜΟΝΟΙΑΣ

ΑΘΑΝΑΤΟΥ ΠΥΛΗ. ΗΡΩΔΟΥ Ο ΧΩΡΟΣ ΕΙΣ ΟΝ ΕΙΣΕΡΧΕΙ. Στην πίσω όψη γράφει το ίδιο με τη διαφορά ότι ο χώρος καθορίζεται ότι ανήκει στη Ρήγιλλα. Η έμπνευση για το μνημείο αυτό μπορεί να αναζητηθεί στην πύλη του Αδριανού στην Αθήνα, όπου στη μια όψη που κοιτάει προς την Πλάκα ταυτίζεται η πόλη με εκείνη που ανήκε πριν στον Θησέα και στην άλλη, προς τη μεριά του Ολυμπίου, με εκείνη του

Αδριανού. Οι επιγραφές γράφουν «Αἰδ' εἰς' Ἀθηναίῳ Θησέωσι ἢ πρὶν πόλιν» και «Αἰδ' εἰς' Ἀδριανού και οὐχὶ Θησέωσι πόλιν». Μετά το θάνατο της Ρήγιλλας ο Ηρώδης προσέθεσε ένα δικό του ποίημα στη δεξιά παραστάδα της πύλης, όπου θρηνεί τη ζωή του χωρίς την αγαπημένη του γυναίκα.

Από τη Ρήγιλλα ο Ηρώδης απέκτησε πέντε παιδιά. Στάθηκε άτυχος, γιατί τα τέσσερα πέθαναν πριν από αυτόν, τα δύο σε νηπιακή ηλικία. Τα ονόματα των παιδιών του παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Παρατηρούμε ότι οι γιοι του είχαν ρωμαϊκά ονόματα, Κλαύδιος, Βραδούας και Ρήγιλλος, ενώ οι κόρες ελληνικά. Η κόρη του, που γεννήθηκε τη χρονιά των Παναθηναίων που οργάνωσε ο Ηρώδης, ονομάστηκε Παναθηναῖς, η άλλη Ελπινίκη. Από τους γιους του επέζησε μόνον ο Βραδούας, που είχε το ίδιο όνομα με τον αδελφό της Ρήγιλλας. Ο Ηρώδης δεν τον συμπαθούσε, γιατί είχε δυσκολία στο να γράφει και να διαβάσει. Προφανώς ήταν δυσλεξικός, η

δυσλεξία όμως ήταν άγνωστη στους Ρωμαίους. Κάποια από τα παιδιά του Ηρώδη θάφτηκαν σε ένα μαυσωλείο στο κτήμα του στην Κηφισιά, όπως μαρτυρείται από μια επιγραφή με ποίημα του Ηρώδη που μνημονεύει τρία νεκρά παιδιά του. Η επιγραφή προέρχεται από το μαυσωλείο, αλλά βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής εκεί κοντά. Το μαυσωλείο αυτό βρίσκεται στην Πλατεία Πλατάνου στην

Εικ. 2. Ζωφόρος του εορτολογίου από την Μικρή Μητρόπολη. Το παναθηναϊκό πλοίο τέμνεται από ένα χριστιανικό σταυρό

Εικ. 3. Σαρκοφάγος στο Μανσωλείο του Ηρώδη στην Κηφισιά. Η Ελένη ανάμεσα στους Διοσκούρους. Φωτ. H.R. Goette

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Κηφισιά. Σήμερα περιβάλλεται από γυάλινο στέγαστρο, το οποίο όμως έχει εγκαταλειφθεί στην τύχη του. Ο νεκρικός θάλαμος ήταν καμαροσκεπής και περιέχει τέσσερις αττικές σαρκοφάγους από πεντελίσιο μάρμαρο, που βρίσκονται ακόμα στη θέση τους. Οι σαρκοφάγοι αυτές ανήκουν στις αρχαιότερες γνωστές αττικές σαρκοφάγους, η μία μάλιστα παρουσιάζει μοναδική εικονογραφία, η οποία μαρτυρεί ότι έγινε κατόπιν ειδικής παραγγελίας της οικογενείας του Ηρώδη. Πρόκειται για τη σαρκοφάγο της ωραίας Ελένης, που κοσμεύεται με θέματα από τη μυθολογία της Σπάρτης, προφανώς τεκμήριο των μακρόχρονων δεσμών της οικογένειας με την Σπάρτη. Η μία μακρά πλευρά της σαρκοφάγου κοσμεύεται από την ωραία Ελένη ανάμεσα στους Διόσκουρους (εικ. 3). Το θέμα αυτό μας είναι γνωστό από αναθηματικά ανάγλυφα του 1ου αι. μ.Χ. στη Σπάρτη. Στη μια στενή πλευρά βλέπουμε το σύμπλεγμα της Λήδας και του κύκνου, από την ένωση των οποίων γεννήθηκε η Ελένη. Η εικονογραφία της σκηνης αυτής μας είναι γνωστή και από άλλα ρωμαϊκά ανάγλυφα. Στην άλλη στενή πλευρά απεικονίζεται μια παραλλαγή του Έρωτα του Λυσίππου, που χορδίζει το τόξο του (εικ. 4). Τέλος η πίσω όψη κοσμεύεται με

Εικ. 4. Σαρκοφάγος στο Μανσωλείο του Ηρώδη στην Κηφισιά. Έρως χορδίζει το τόξο του. Φωτ. H.R. Goette

Εικ. 5. Σαρκοφάγος στο Μανσωλείο του Ηρώδη στην Κηφισιά. Έρωτες με γιρλάντες. Φωτ. H.R. Goette

θαλάσσιο θίασο, πιθανόν αναφορά του ταξιδιού των Νηρηίδων στις νήσους των Μακάρων. Οι γωνίες της σαρκοφάγου κοσμούνται με αρχαϊστικές καρνατίδες (εικ. 4). Η σαρκοφάγος αυτή παραμένει ένα μοναδικό μνημείο χωρίς μιμητές.

Οι άλλες δύο σαρκοφάγοι κοσμούνται με παραστάσεις ερωτιδέων η μία και ερωτιδέων με γιρλάντες η άλλη (εικ. 5). Πάνω από τις γιρλάντες απεικονίζονται λέοντες που κατασπαράζουν ταύρους. Και οι δύο αυτές σαρκοφάγοι παριστάνουν μοτίβα που αργότερα έγιναν πολύ δημοφιλή σε όλη τη Μεσόγειο.

Αλλά και στο κτήμα του στο Μαραθώνα θα πρέπει να είχε ιδιωτικά ταφικά μνημεία ο Ηρώδης, όπως τεκμηριώνεται από το κάλυμμα μιας σαρκοφάγου σε μορφή κλίνης στο Μουσείο Μαραθώνα. Ο ανακεκλιμένος νεκρός απεικονίζεται με γυμνό στήθος, πράγμα σπάνιο για τέτοιου είδους σαρκοφάγο. Ένα ανάλογο κάλυμμα σαρκοφάγου, που βρέθηκε στη βίλλα του Ηρώδη στη Λουκού, απεικονίζει τον νεκρό ντυμένο με χιτώνα. Ο ημίγυμνος νεκρός του Μαραθώνα παραπέμπει στον ποτάμιο θεό του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα, καθώς είναι ένα έργο αμιγώς κλασικιστικό.

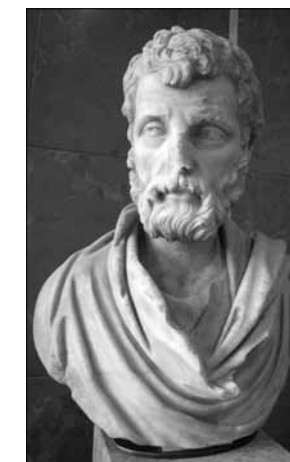
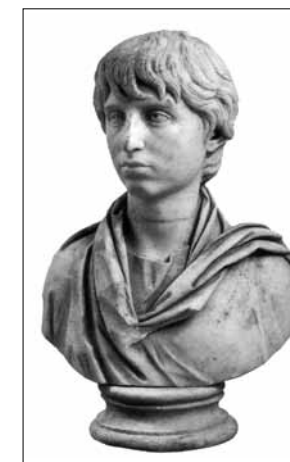
Το έκτο και τελευταίο παιδί του Ηρώδη χάθηκε αγέν-

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

νητο, όταν η Ρήγιλλα πέθανε ξαφνικά στον όγδοο μήνα της κύησης, το 160 μ.Χ. Η Ρήγιλλα θάφτηκε κάπου στην Κηφισιά, αλλά ο τάφος της δεν έχει βρεθεί ακόμα. Ο αδελφός της Ρήγιλλας Βραδούας, που ήταν τότε ύπατος στη Ρώμη, κατηγορήσε τον Ηρώδη ότι δολοφόνησε την αδελφή του. Ο Ηρώδης δικάστηκε στη Ρώμη και αθωώθηκε μετά από παρέμβαση του Μάρκου Αυρηλίου. Επέστρεψε στην Αθήνα το 162 μαζί με τον Λούκιο Βήρο, ο οποίος ταξίδευε προς την Αντιόχεια για να τεθεί επί κεφαλής του στρατού εναντίον των Πάρθων. Η φιλία του Ηρώδη με τον Λούκιο καθώς και η στενή του σχέση με τον Μάρκο Αυρήλιο τεκμηριώνονται από δύο προτομές των αυτοκρατόρων αυτών, που βρέθηκαν στο ιερό των Αιγυπτίων θεών που ίδρυσε ο Ηρώδης στο Μαραθώνα. Οι δύο προτομές φορούν ακριβώς την ίδια ενδυμασία, γιατί σχεδιάστηκαν σαν σύνολο. Ο Μάρκος Αυρήλιος (κατ' εξαίρεση από παριανό μάρμαρο) είναι σήμερα στο Λούβρο και ο Λούκιος Βήρος στην Οξφόρδη.

Ο Φιλόστρατος μας πληροφορεί ότι, επειδή ο γιος του Βραδούας δυσκολευόταν να μάθει το αλφάβητο, ο Ηρώδης έφερε στο σπίτι του 24 παιδιά των οποίων το όνομα άρχιζε από διαφορετικό γράμμα, ώστε να τον βοηθήσει να μάθει τα γράμματα. Αυτή η ιστορία μοιάζει με ανέκδοτο, έχει όμως κάποιο κόκκο αλήθειας, καθώς, όταν έχασε τους δύο γιους του σε βρεφική ηλικία, ο Ηρώδης υιοθέτησε τρία αγόρια («τρόφιμους») και τα μεγάλωσε μαζί με τον Βραδούα σα να ήταν παιδιά του. Ατύχησε όμως και εκεί, γιατί τα αγόρια πέθαναν πριν ενηλικιωθούν. Η σύγχρονη έρευνα υποθέτει ότι οι σχέσεις του Ηρώδη προς τα παιδιά αυτά δεν ήταν αμιγώς πατρικές, αλλά θυμίζουν περισσότερο το πάθος του Σωκράτη για τους νεαρούς μαθητές του, καθώς ο Ηρώδης τους τίμησε με αγάλματα και επιγράμματα που φανερόνουν βαθειά αφοσίωση και φιλία.

Από τους τρεις τρόφιμους πιθανόν οι δύο ήταν δούλοι, γιατί είναι γνωστοί μόνο από τα ομηρικά ονόματα Αχιλλεύς και Μέμνων, που προφανώς τους έδωσε ο ίδιος ο Ηρώδης. Ο τρίτος τρόφιμος ίσως ήταν συγγενικό πρόσωπο του Ηρώδη από τη μεριά της μητέ-

Εικ. 6. (αριστερά) Προτομή του Πολυδευκίου από το ιερό των Αιγυπτίων θεών στη Μπρεξίζα. Μουσείο Μαραθώνα. Φωτ. από Dekoulaou 2011
Εικ. 7 (δεξιά) Προτομή του Ηρώδη Αττικού από το ιερό των Αιγυπτίων θεών στη Μπρεξίζα. Παρίσι, Λούβρο. Φωτ. Όλγα Παλαγγιά

ρας του, γιατί ονομαζόταν Βιβούλλιος Πολυδεύκης. Βιβούλλιος ήταν ο παππούς του Ηρώδη από την Κόρινθο. Ο Μέμνων ήταν μαύρος ή Αιθίωψ, όπως τους έλεγαν οι αρχαίοι, για αυτό φαίνεται ο Ηρώδης του έδωσε αυτό το όνομα, εφόσον ο Μέμνων της Ιλιάδας ήταν βασιλιάς της Αιθιοπίας. Τα φυλετικά του χαρακτηριστικά επιβεβαιώνονται από μια προτομή που βρέθηκε στη βίλλα του Ηρώδη στη Λουκού και είναι σήμερα στο Βερολίνο. Ο Ηρώδης τον αποκαλούσε χαϊδευτικά τοπάζι, όπως τεκμηριώνεται από μια προτομή που βρέθηκε στο κτήμα του στον Μαραθώνα με την επιγραφή «Μέμνων τοπάδειν».

Η ενεπίγραφη προτομή του Αχιλλέα, που βρέθηκε επίσης στο Μαραθώνα, είναι ακέφαλη. Για την εμφάνιση του Αχιλλέα μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε. Ένα ηρωικό ανάγλυφο, που βρέθηκε στη Λουκού και είναι σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, απεικονίζει έναν έφηβο, που είναι άγνωστος από αλλού, και ίσως είναι ο Αχιλλέας. Η εικονογραφία του ανάγλυφου παραπέμπει σε ελληνιστικά επιτύμβια ανάγλυφα της Ιωνίας, όπου ο νεκρός παριστάνεται αφηρωϊσμένος με το αλόγο του και τον σπλισμό του δίπλα σε δένδρο γύρω από το οποίο περιστρέφεται φίδι.

Προσφιλέστερος όμως στον Ηρώδη ήταν ο τρόφιμος

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Πολυδευκής, τον οποίο αποκαλούσε χαϊδευτικά Πολυδευκίονα. Ο Πολυδευκής ήταν ένας από τους Διοσκούρους της Σπάρτης, έχουμε λοιπόν πάλι αναφορά στην πόλη με την οποία είχε στενούς δεσμούς η οικογένεια. Υπολογίζεται ότι ο Πολυδευκίον πέθανε περίπου 15 χρονών βυθίζοντας στο πένθος τον Ηρώδη, ο οποίος τον έθαιψε σε ηρώο, οργάνωσε επιτάφιους αγώνες προς τιμή του και διαιώνισε τη μνήμη του με προτομές, ανάγλυφα και αγάλματα. Η μεταθανάτια λα-

τρεία του Πολυδευκίονα μιμείται τη λατρεία του Αντινόου, ευνοούμενου του Αδριανού. Σώζονται πολλά πορτραίτα του Πολυδευκίονα από την Αττική, την Πελοπόννησο, την Εύβοια και την Ιταλία. Οι πληρέστερα σωζόμενες προτομές του Πολυδευκίονα βρέθηκαν στο κτήμα του Ηρώδη στην Κηφισιά, καθώς και στο ιερό της Ίσιδας που ίδρυσε ο Ηρώδης στο Μαραθώνα (εικ. 6). Και στις δύο περιπτώσεις οι προ-

τομές του Πολυδευκίονα συνοδεύονταν από μια προτομή του Ηρώδη (εικ. 7). Ο Ηρώδης και ο Πολυδευκίον φορούν ακριβώς το ίδιο ιμάτιο. Το πλησιέστερο παράλληλο προς το ιμάτιο αυτό μας το δίνει ένα χάλκινο άγαλμα του Πολυδευκίονα, που βρέθηκε πρόσφατα σε νανάγιο κοντά στο Μπρίντιζι. Προφανώς οι μαρμάρινες προτομές δασκάλου και μαθητή σχεδιάστηκαν για να εκτεθούν μαζί. Εντύπωση προκαλεί η αποστεωμένη μορφή του Ηρώδη που τονίζει την πνευματικότητά του, ενώ ο Πολυδευκίον έχει ένα απόκοσμο ύφος.

Εικ. 8. (αριστερά) Τροφίμος του Ηρώδη από την Κηφισιά. Μουσείο Πειραιά
Εικ. 10. (μέση) Ίσις από το ιερό των Αιγυπτίων θεών στη Μπρεξίζα. Μουσείο Μαραθώνα
Εικ. 11. (δεξιά) Όσιρις από το ιερό των Αιγυπτίων θεών στη Μπρεξίζα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Φωτ. Όλγα Παλαγγιά

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ανάγλυφο του Πολυδευκίονα σαν αφηρωϊσμένου νεκρού, που απεικονίζεται σε νεκρόδειπνο με κεφαλή αλόγου πίσω του κατ' απομίμηση ελληνιστικών αναγλύφων. Αφιερώθηκε από τον Ηρώδη στη Βραυρώνα, παρόλο που το ιερό είχε πάψει να λειτουργεί από τα ελληνιστικά χρόνια. Πιθανόν όμως η περιοχή να ήταν πλούσια σε κνήγι. Ο Φιλόστρατος μας πληροφορεί ότι ο Ηρώδης έστησε προτομές των τροφίμων του στα κτή-

ματά του, ιδίως σε περιοχές που πήγαιναν για κνήγι, και επειδή φοβόταν μην γίνουν αντικείμενο βανδαλισμών, τις στόλισε με επιγραφές που καταριόταν όποιον τολμούσε να τις μετακινήσει ή να τις καταστρέψει, απευθυνόταν μάλιστα στις επερχόμενες γενεές. Τέτοιες επιγραφές βρέθηκαν στην Κηφισιά, τον Μαραθώνα και αλλού.

Στο κτήμα του Ηρώδη στην Κηφισιά βρέθηκε το ολόσωμο άγαλμα ενός νέου από μάρμαρο Θάσου (εικ. 8). Το άγαλμα αυτό είναι σήμερα στο Μουσείο του Πειραιά. Παρόλα τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά, πρόκειται για πορτραίτο, πιθανόν ενός από τους τροφίμους του Ηρώδη, ίσως του Αχιλλέα. Ο ίδιος νέος απεικονίζεται και σε ένα μεγάλο ανάγλυφο από τη βίλλα του Ηρώδη στη Λουκού, που ίσως να προέρχεται από θριαμβική αψίδα ή πύλη. Η αφηρωϊσμένη μορφή του νεαρού τροφίμου πρέπει να μιμείται τις απεικονίσεις του αφηρωϊσμένου Αντινόου, συντρόφου του Αδριανού, που έστησε ο αυτο-

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

κράτορας σε όλη την αυτοκρατορία για να τιμήσει τον νεκρό του φίλο. Το στυλ των αγαλμάτων αυτών αποτελεί απόηχο της ύστερης κλασικής περιόδου της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής και η εικονογραφία παραπέμπει στον Απόλλωνα. Δεν έχουμε επιγραφικές μαρτυρίες για τον αφηρωϊσμό άλλου τροφίμου πλην του Πολυδευκίονα, το άγαλμα όμως της Κηφισιάς μας επιτρέπει να κάνουμε υποθέσεις.

Η αφοσίωση του Ηρώδη στους νεκρούς τροφίμους του σχολιάστηκε δυσμενώς από τους αδελφούς Κυντιλίους, κυβερνήτες της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας κατά την περίοδο 171-175. Οι σχέσεις του με τους Κυντιλίους ήταν τεταμένες. Τελικά οι Αθηναίοι κατηγορήσαν τον Ηρώδη για τυραννία, γιατί υπήρχε και η υποψία ότι συνωμοτούσε με τον Λούκιο Βήρο εναντίον του Μάρκου Αυρηλίου. Ο Ηρώδης, που ήταν πια 70 ετών, αναγκάστηκε να μεταβεί στο Σίρμιο της Σερβίας το 173 για να δικαστεί ενώπιον του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου, που βρισκόταν εκεί σε εκστρατεία. Ο Μάρκος Αυρήλιος όμως όχι μόνο τον αθώωσε, αλλά έστειλε γράμμα στους Αθηναίους παραινώντας τους να τον συγχωρήσουν. Ο Ηρώδης επέστρεψε στην Αθήνα το 175, αποβιβάστηκε στην Ελευσίνα όπου έτυχε θριαμβευτικής υποδοχής, όπως μας πληροφορεί μια επιγραφή που βρέθηκε στον Μαραθώνα. Το επόμενο έτος ο Μάρκος Αυρήλιος με τον γιο του Κόμμοδο επισκέφτηκαν την Αθήνα και μνήθηκαν στα ελευσίνια μυστήρια με μυσταγωγό τον Ηρώδη. Η επίσκεψη του Μάρκου Αυρηλίου στην Ελευσίνα τεκμηριώνεται και από την προτομή του, που στολίζει τα Μεγάλα Προπύλαια της Ελευσίνας ως εικών ένοπλος.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Ηρώδης απο-

σύρθηκε στα κτήματά του στην Κηφισιά και τον Μαραθώνα. Ίσως ένα από τα τελευταία μνημεία που έστησε ο Ηρώδης είναι το ιερό των Αιγυπτίων θεών στο έλος της Μπρεξίζας του Μαραθώνα, που μας άφησε πλούσια συγκομιδή αιγυπτιαζουσας γλυπτικής σε πεντελίσιο μάρμαρο. Οι Ρωμαίοι ήταν θιασώτες της Ίσιδας, που με τη μυστηριακή της λατρεία έδινε ελπίδες για τη μεταθανάτιο ζωή και ίδρυσαν πολλά Ισεία στην Ιταλία αλλά και σε όλη την αυτοκρατορία. Ο Αδριανός συμμεριζόταν τον ενθουσιασμό αυτό για την Αίγυπτο και έφτασε στο σημείο να απεικονίσει τον αγαπημένο του Αντίνοο σαν Όσιρι, υπενθυμίζοντας ότι όχι μόνο πνίγηκε στο Νείλο σαν τον Όσιρι αλλά είχε κερδίσει την αιώνια ζωή σαν τον Όσιρι. Αγάλματα του Αντινόου σαν Όσιρι από τη βίλλα του Αδριανού στο Τίβολι βρίσκονται τώρα στο Βατικανό και στο Μόναχο.

Εικ. 9. Το Ισείο της Μπρεξίζας

Το Ισείο της Μπρεξίζας (εικ. 11) είναι χτισμένο σε παραθαλάσσιο έλος, πάνω σε νησίδα που δημιουργήθηκε χάρη σε τεχνητό κανάλι και ήταν προσιτό

μόνο με βάρκα. Προφανώς ήθελε να δώσει την εντύπωση νειλωτικού τοπίου. Το πλησιέστερο παράλληλο είναι ο αιγυπτιακός ναός των ρωμαϊκών χρόνων στο νησάκι του Νείλου Φίλαι στην άνω Αίγυπτο. Ο Φιλόστρατος μας λέει ότι ο Ηρώδης ονόμαζε το αιγυπτιακό του ιερό Κανώβο, κατ' απομίμηση του Κανώβου κοντά στην Αλεξάνδρεια αλλά και του Κανώβου της βίλλας του Αδριανού. Ο ναός περιβαλλόταν από περίβολο με τέσσερις πυλώνες αιγυπτιακού τύπου στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Δεξιά και αριστερά από κάθε πυλώνα, εσωτερικά και εξωτερικά, είχαν στηθεί κολοσσιαία αιγυπτιαζόντα αγάλματα της Ίσιδας (εικ. 9) και του Όσιρι (εικ. 10). Αρχικά πρέπει να υπήρχαν 16 τέτοια αγάλματα. Έχουν τοποθετηθεί έξι αντίγραφα κατά χώραν για να βοηθούν τον επισκέπτη

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

να αντιληφθεί την αρχική εικόνα του προτύπου. Στο Μουσείο του Μαραθώνα βρίσκονται τέσσερα αγάλματα της Ίσιδας και τρία του Όσιρι, ενώ ένας ακόμα Όσιρις βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (εικ. 9). Όλα τα αγάλματα έχουν συμφυή πεσόο στην πλάτη. Τα εξωτερικά αγάλματα ήταν λίγο μεγαλύτερα από τα εσωτερικά. Οι Ίσιδες διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το κάλυμμα της κεφαλής και τα σύμβολα. Τα αγάλματα του Όσιρι θυμίζουν τα αιγυπτιακά πορτραίτα του Αντινόου, αλλά δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως πορτραίτα. Τα αγάλματα της Ίσιδας δεν ακολουθούν τη συνήθη ελληνορωμαϊκή εικονογραφία της θεάς, αλλά είναι πλησιέστερα στα αιγυπτιακά αγάλματα των Πτολεμαίων. Τα τρία από τα τέσσερα φορούν διαφανή χιτώνα με μακριά μανίκια και αιγυπτιακή περούκα, που καλύπτει το πίσω μέρος της κεφαλής, ενώ μπροστά η θεά διατηρεί την κλασικιστική της κόμμωση. Ένα άγαλμα φοράει πόλο και κρατάει άνθη. Ένα άλλο απεικονίζεται ως Δήμητρα-Ίσις γιατί κρατάει στάχυα (εικ. 8). Στο κεφάλι της φοράει τον ηλιακό δίσκο, που περιβάλλεται από τα κέρατα της ιερής αγελάδας Αθώρ. Περισσότερο ελληνοπρεπής είναι μία Ίσις που φοράει ελληνικό χιτώνα και αρχαϊστικό μιάτιο με κρόσσια, που σχηματίζει τον κόμπο της Ίσιδας πάνω από το στήθος. Το άγαλμα αυτό έμεινε ημιτελές, όπως φαίνεται από τα ίχνη εργαλείων.

Στο Ισείο της Μπρεξίζας βρέθηκαν επίσης τέσσερα μαρμάρινα γεράκια, που απεικονίζουν τον Αιγυπτιακό θεό Όρο καθώς και μια σφίγγα. Από το ιερό προέρχεται επίσης ένα ακέφαλο πορτραίτο ιερέα της Ίσιδας με κροσσωτό μιάτιο, εξαιρετικής τέχνης. Εδώ βρέθηκαν επίσης οι προτομές του Ηρώδη (εικ. 7), του Πολυδευκίου (εικ. 6), του Μάρκου Αυρηλίου και του Λούκιου Βέρου που αναφέραμε πάρα πάνω.

Αυτή η σύντομη επισκόπηση προσέφερε μια εικόνα από την καλλιτεχνική προσφορά του Ηρώδη Αττικού στην πολιτιστική ζωή της Αθήνας. Το ζητούμενο τώρα είναι τα έργα του Ηρώδη να γίνουν πιο γνωστά και πιο προσιτά στο κοινό, ώστε να εμπλουτίσουν την πολιτιστική ζωή και της σύγχρονης Αθήνας.

Βιβλιογραφία

- W. Ameling, *Herodes Atticus* (Hildesheim/Zürich/NewYork 1983)
- I. Dekoulakou, “Statues of Isis from the sanctuary of the Egyptian gods at Marathon”, στο Κ. Μπουραζέλης - Κ. Μειδάνη (επιμ.), *Μαραθών. Η μάχη και ο αρχαίος δήμος* (Αθήνα 2010) 109-133
- I. Dekoulakou, “Le sanctuaire des dieux égyptiens à Marathon”, στο L. Bricault - R. Veyniers (επιμ.), *Bibliotheca Isiaca II* (Bordeaux 2011) 23-46
- M. Galli, *Die Lebenswelt eines Sophisten* (Mainz 2002)
- H.R. Goette, “Heroenreliefs von Herodes Atticus für seine Trophimoi”, στο Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *ΑΓΑΛΜΑ. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη* (Θεσσαλονίκη 2001) 419-427
- H.R. Goette, “Zum Bildnis des Polydeukion. Stiltendenzen athenischer Werkstätten im 2. Jahrhundert n. Chr.”, στο P. Noelke (επιμ.), *Romanisation und Resistenz* (Mainz 2003) 549-557
- H.R. Goette - T.M. Weber, *Marathon* (Mainz 2004)
- M. Κοκολάκης, *Από τον Όμηρο στη Δεύτερη Σοφιστική* (Αθήνα 2004)
- J.H. Oakley, *Die attischen Sarkophage 3, Andere Mythen* (Berlin 2011)
- O. Palagia, “The date and iconography of the calendar frieze on the Little Metropolis, Athens”, *JdI* 123, 2008, 215-237
- A. Παπανικολάου-Christensen, *Το Παναθηναϊκό στάδιο* (Αθήνα 2003)
- E.E. Perry, “Iconography and the dynamics of patronage”, *Hesperia* 70, 2001, 461-492
- S.B. Pomeroy, *The Murder of Regilla* (Cambridge MA/London 2007)
- L. Siskou, “The male egyptianizing statues from the sanctuary of the Egyptian gods at Marathon”, στο L. Bricault - R. Veyniers (επιμ.), *Bibliotheca Isiaca II* (Bordeaux 2011) 79-95
- J. Tobin, *Herodes Attikos and the City of Athens* (Amsterdam 1997)
- T. Whitmarsh, *The Second Sophistic* (Cambridge 2005)
- D. Williams, “The Panathenaic stadium from the Hellenistic to the Roman period: prize-amphorae and the Biel throne”, στο O. Palagia - A. Choremi-Spetsieri (επιμ.), *The Panathenaic Games* (Oxford 2007) 147-157